

תרבות וספרות

והצאר העניק לו טבעת

לא רבים קראו את ספר תולדות רוסיה שכתב שלמה מנדלקרן, הידוע יותר כמחבר הקונקורדנציה לתנ"ך, אך הוא מסמן את שיאו של העידן שבו האמינו היהודים שבעזרת ההשכלה יוכלו להשתלב בחברה הרוסית. כל זה בא לקיצו עם רצח הצאר אלכסנדר השני והפרעות באוקראינה

יעקב שביט לעקוב

05 ביוני 2025

בתחילת ספטמבר 1875 עבר הצאר אלכסנדר השני באודסה בדרכו לאחוזת הנופש שלו בליוודיה שבחצי האי קרים. ראש העיר קיבל את פניו בלחם ומלח, ו"משנה הרב הבלשן ר' שלמה מאנדעלקרן הגיש לו תשורה ע"י [על ידי] שר העיר... את ספרו 'דברי ימי רוסיה ופרשת תכליתו ותכונתו, בתכריך יקר ונעים'". הצאר העניק למנדלקרן "טבעת זהר גדולה מעולפת באבנים יקרות לאות ויקר".

מנדלקרן, לימים מחבר הקונקורדנציה לתנ"ך, נתן ביטוי להערצת הצאר כבר בשיר הראשון שכתב ב-1866, שבו הודה לאלוהים שהציל את "אדוננו מלכנו, אב־הרחמים, הקיסר החסיד" מהתנקשות בחייו. הספר שהעניק לצאר היה בן שלושה כרכים, אולי ההיסטוריה המקיפה ביותר של תולדות רוסיה שכתב משכיל יהודי. גם בה, כמובן, זכה אלכסנדר השני בדברי הלל.

הענקת הספר לצאר נועדה להפגין כי יהודי רוסיה מבקשים להכיר את ההיסטוריה שלה כדי להזדהות אתה, להתערות בה, וגם ללמוד ממנה על הדרך הארוכה בת אלף השנים שעברה רוסיה עד שנכנסה בשערי עידן הנאורות (דרך שמן הסתם גם יהודי רוסיה צריכים לעבור).

ידיעה בעיתון הצפירה על פגישתו של מנדלקרן עם הצאר אלכסנדר השני באודסה. 28 ספטמבר 1875

מנדלקרן לא היה היחיד ולא הראשון שהגשים את עצתו של משורר ההשכלה נפתלי הרץ וייזל ב"דברי שלום ואמת" (ברלין, 1782) ליהודים במרחב הדובר גרמנית להכיר את "קורות הדורות" ו"צורת הארצות" (גיאוגרפיה) של ארצות מושבם. כבר באפריל 1842, בתזכיר ששלח מקס ליליינטל, משכיל יהודי-גרמני שהוזמן על ידי השר לחינוך העם, הרוזן סרגיי אוברוב, לייעץ איך לשכנע יהודים ללמוד לימודי חול, ליליינטל הדגיש את החשיבות הניתנת ללימוד ההיסטוריה הרוסית בבתי הספר הפרטיים ליהודים שהוקמו בראשית המאה התשע-עשרה בכמה ערים. עוד קודם לכן, בשנת 1836, נמצא מי שהרים את הכפפה: יהודה ליב גרמזיא, מורה משכיל מווילנה, תירגם ממקור גרמני את "תולדות רוסיה", חיבור קצר על רוסיה, שהיא "הממלכה הגדולה ביותר בעולם מאז ומעולם". שלוש שנים אחר כך, ב-1839, פירסם המשכיל והסופר הליטאי מרדכי אהרן גינצבורג ספר לימוד בשם "עתותי רוסיה מעת היות העם הזה לגוי עד ימי הדור הזה", שנועד "ללמד את בני ישראל ארץ מגורתם ולתת את כבודה בלבם".

בסוף שנת 1863 החליטה חברת מרבי השכלה, ליזום את כתיבתו של ספר על "תולדות ארץ רוסיה" ודנה למי לפנות כדי להטיל עליו את המשימה ובאיזה חיבור רוסי להשתמש. הבחירה נפלה על ספר הלימוד של ההיסטוריון השמרני, הלאומני והאנטישמי דימיטרי אילובאיסקי, שספריו שימשו את תלמידי בתי הספר הרוסיים. תחילה נבחר לכך הסופר שלום יעקב אברמוביץ – מנדלי מוכר ספרים, עד שנודע לחברה שהמתרגם יוסף אליעזר אפשטיין כבר תירגם את ספרו של אילובאיסקי והוציא אותו לאור באודסה.

חברת מרבי השכלה לא נואשה ובמאס 1866 פנתה אל מנדלקרן שיכתוב ספר היסטורי וגיאוגרפי מקורי על רוסיה, אבל התנתה שיכתוב אותו תחת השגחת המלומד המומר פרופ' דניאל חוולסון, וקצבה לו שנת עבודה, עד תחילת 1870. הספר נדפס בדפוס האלמנה והאחים ראם בוויילנה באפריל 1873, והחברה בישרה על הופעתו כך:

"על פי ועד החברה להרבות השכלה בישראל נכתב ביד הסופר המהיר ר' שלמה מאנדעלקרען ספר 'דברי ימי רוסיה' בלה"ק [בלשון הקודש]. הספר הזה אשר נתחבר ע"ף [על פי] מיטב קוראי הדורות וספרי הזיכרונות יכלכל את כל קורות ארץ רוסיה והעיתים אשר עברו עליה וקורות סופריה וספרותה עד היום הזה, וקורות בני עמנו היושבים בקרבה בכל דור ודור בפני עצמו, ואל הספר הזה מחוברות ארבע מפות מצוירות להראות את גבולות הארץ בארבע פרקים שונים מאז היותה ממלכה שפלה וצעירה עד רחבה ונסבה ותפרוץ ימה וקדמה וצפונה ונגבה ותהי לממלכה הגדולה והאדירה בכל הארץ כיום הזה. אין כספר הזה עוד בקרבנו ללמד לבני יהודה השומעים רק שפת עבר את תולדות ארץ רוסיה בפרטיה ודקדוקיה, והננו מעידים עליו את אחיהו יושבי הארץ ההיא החפצים ללמוד קורות ארץ מולדתם עד בורים, כי הלומד אותם מתוך הספר הזה כלומד אותם מספר כתוב בלשון רוסיה, יען כי כל שמות העצם כשמות הארצות והערים, ואנשי בשם כשמות כל המאורעות הגדולים והנכבדים נכתבו באותיות שפת רוסיה ככתבה וכלשונה". בספטמבר 1875 כתבה החברה ש"הספר הזה כבר נתפשט בין קהל הקוראים וידוע הוא להם, כי כפי שנשמע מצא חן בעיני העם ורבים קופצים עליו וקוראים אותו".

מנדלקרן זכור בזכות המפעל הגדול של הקונקורדנציה לתנ"ך, אבל גם ספרו עב הכרס על תולדות רוסיה הוא אבן פינה בתולדות הספרות ההיסטורית בעברית, אם כי לאמיתו של דבר לא היו לו הרבה קוראים. באותם ימים, המשכיל היהודי המעוניין קרא על ההיסטוריה של רוסיה ברוסית וקורא העברית העדיף את תרגומו מגרמנית של קלמן שולמן ל"דברי ימי עולם" של גיאורג ובר.

חניכת האנדרטה "המילניום של רוסיה" בנובמבר 1862 צילום: סטודיו לצילום ו. אילמר

כל החיבורים הללו על תולדות רוסיה נכתבו בתקופה בת כשלושים שנה שאפשר לכנותה תור הזהב של יהודי רוסיה. יהודי רוסיה השתתפו בחגיגות "חג האלף" לציון היווסדה של ממלכת רוסיה שנחגג ב-1862. הסופר המשכיל יהודה ליב לוין (יהל"ל) כתב על שנות

השבעים של המאה התשע עשרה: "ואז, בימים ההם, מה רבה ומה גדלה אהבת משכילינו ונאורינו לרוסיה, כמה השתדלו לטעות [לטעת] אהבת הארץ והשפה [הרוסית] בלב הצעירים". המלומד חיים יונה גורלנד, שלמד ב-1862 מדעי המזרח באוניברסיטה של פטרבורג, והיה מפקח בבית המדרש לרבנים בז'יטומיר, קרא ליהודי רוסיה להצטרף לחגיגה כבני בית:

"מוטל החוב הקדוש גם עלינו בני ישראל להיות, מלבד אזרחים תמימים, גם בנים נאמנים לארץ מולדתנו, לחיות את חייה ולדאוג בדאגותיה [...] האם לא חג יקר באמת הוא באמת היום הזה? לכל בני הרוסים וליושבים על אדמתה? האם לא קדוש ונעלה הוא גם לנו בני ישראל, עם מפוזר ומפורד, לנו בני יעקב החוסים עתה למנוחה בצל רוסיה המעטירה?"

בספרו לא הגיע מנדלקרן לתיאור תקופת שלטונו של אלכסנדר השני והספר מסתיים בתקופת שלטונו של אלכסנדר הראשון (שלט בשנים 1801-1825), תקופה שמנדלקרן מכנה אותה "ימי הנצח וההוד". בתקופתו נפתחה רוסיה ליהודים, "הצגנו רגלינו על האדמה הגדולה ורחבת ידיים והתחילונו לחיות תחת יריעת שמים בהירים במסחר במכר וממכר". אבל היה זה הצאר אלכסנדר השני שפתח לפני היהודים את שערי ההשכלה, ואז באו "ימים טובים מאושרים", שבהם החלו היהודים "להתאושש ולהתרומם מיום אל יום ולשאוף בקרבנו רוח צח ובהיר הנותן לנו חיים ומנוחה".

רצח הצאר ב-13 במארס 1881, סימן את סופה של תקופה בהיסטוריה של יהודי רוסיה. ב-15 באפריל פרצו הפרעות המכונות "סופות בנגב".

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל
© כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ